

حریتکه ایلنه آلاجاغینی بر کره لك بلیب آلیب ایناچله او یولدا ایشلیتمز
کیزه کدر.

بو کون یورتیمز تور کستانگ هر اینکی، شرقی وه غربی قسیمنگ
مقدراتی بر شکلکه کیریپ قالدی. قارشیمزدا عمومی دشمنان روس
ایمپریالیزمی تورادر. بز شرقی وه غربی تور کستانلیلار برابر یورومه لیمز
هم یورومه میز. بو برله شکه ن اورونوشلاریمز، جمله له ریمز له گنه قورتولوش
قوباشینی کوره آلیر وه اولوغ یورتیمز بویوک تور کستان دولتینی یاراتا
آلاجاغیمز.

اولوغ تاگری یارده میچمز بولسون!

شرقی تور کستان انقلابی اطرافندا

باشلانغیچ

اسلام برادرلگی تقاضاسینچا غربدا بر مسلماتگ باشی آغیرینا،
شرقنگ اڭ هجرا گوشه سیده کی مسلمان اونگچون قایغیرمالیدر ایسیز که، بو
اسلام تربیه سی اهل ایتیلگه ن. اسلام برادرلگی جدا ضعیف وه جدا یوزه کی
در آفدگزنگ جنوب شرقیندا بر نقطه دان غربدان شرققا تامان بر خط
تارتلسا، بو خطنگ شمال قسیمدا تورک عرقینا منسوب مسلمانلار یاشایدن
لار. بو قسیمنگ شرقدا بولغان تورک اسلام اولکھ سی شرقی تور کستاندر.
مه نه شو بویوک وه تاریخی اولکھ ده بوندان آلتی میل ایلگه ری جیهان شمول بر
انقلاب باشلادی. بو انقلابنگ تورک دنیاسی اوچون خصوصی اهمیتنی بارایدی.
اونگچون ایستهر مستقل، ایستهر استقلالی اوچون کورده شمه کده بولغان
تورکله ر شرقی تور کستان حادنه لرینی دقتله تعقیب ایتدیله ر. تور کستان
نگ مبارک اسمی دنیا کوله منده تبلله ر که آلینب، بو تاریخی اسم آیلار،
بیلارچا دوست دشمنان دماغینی مشغول ایتدی.

دنیانگ هر طرفدا یالغان انقلاب—اوز گهریش استبدادنی
یقینتاق اوچون بولغاندر. شرقی تور کستان انقلابینگ اساسینی دا ظلم

و چرند، ایزلهمهك وە شەرقىك جەدا قىچ وە قانلى بولغان، اوز كەرىشتەك
تەخلىپنى او نۇقتەدان يوروتىمەك لازىم.

شرقى تور كىستان خادىتەلەرىنى دىپەرلىك بوتون تور كىستاننىڭ
چوقۇر علاقە ايله تەقىب ايتىلەر. فقط اولارنىڭ شەرقى تور كىستانغا
عملى مۇھىرى كورولمەدى. شەرقى تور كىستان اوز باشىنا يالغز چىرىپىندى
اوغراشدى. لاينا باتقان كىشىدەك ھەر خەركىنى بر آز ىنە بوغولوشىغا
سەبب بولدى. اڭ نەيات بو كوتكى عاقىبتىگە اوچرايدى!

محترم او قوچىلارغا بو تارىخى اولكە وە اونىڭ انقلابى خەركىلەرى
وە نەتىجەلەرى خەقىدا مەلومات بېرىمەك وظيفەمىزدۇر. بو اولكەنىڭ كىچىك
خالى وە كىلەجەكى خەقىدا محترم برادرلەرىمىزنىڭ عمومى بر فەكرى اىل
قويناقلارى ھەر خالده ضروردۇر. تارىخ عبرت آلىق اوچون مەم
برعاملدۇر. تور كى وە اسلام اولكەلەرىدەن برى بولغان شەرقى تور كىستاندا
بولوب اوتكەن وقە لازىڭ عبرت آمىز بر قىمتى باردۇر. چونكە بو اولكەدە
باشلانغان انقلاب بوتونلەى اسلامى روخدا بولوب، باشلانىش وە دوامى
مەنتىجە دە داخالى مۇجادلە اېسىز كە، ايكى اسلام خەلقى اورتاسىدا بولغاندىن
طبيعى بز بو پىردە او قوچىلارىمىزغا انقلابنىڭ تولۇق تارىخىنى
عرض ايتىمەك وەعدىدە اېمەسىز. اوزى اوز اھلىنە بر اقماقچىمىز. خەتى بو
كىچىك مۇصاحبەمىزدە بەغزى بر وقەلارنىڭ تەخلىل وە تەفسىرىنى ھەم
او قوچىلارنىڭ اوزلەرىگە ترك ايتەمىز. بر مجموعە خەقىدە سېدەكى يازۇدا
تولۇق ايتىنات طبعى امكانسىزدۇر.

شرقى تور كىستان تارىخىنە بر باقىش

تور كى عرقىنىڭ مەنشا وە يىشىكى، اسمىدەن دە كورونوب تورغانى
كى، تور كىستاندا، تور كىستاننىڭ «آلتاى - پامىر» نى اېچىگە آغان قىسمى
تور كىلەرنىڭ اساس يىرلەرىدۇر. اونىڭ اوچوندۇر كە تارىخ كىتابلارىدا تور كى
عرقى تىكشىرىلسە «آلتاى» اسمى كوپ كىچەدۇر. «اورتا آسيا» عمومى
تارىختىڭ مەم قىسمىنى اشغال ايتەدۇر. «اورتا آسيا» نىڭ اھمىتى وە اوندان

بو قاندار سحت ايتلعه كينك اساس سيني او منطقه نك تورك عرقغا منشا
بولمايدى. «اورتا آسيا» توركله رنگ بويوك «خاقانلق» وه ايلخانلقلارغا
مركز بولغان بريس ايدى. نهايت بويىلرده ياشاغان بويوك وه برلهشيك
مركزى حكومتلر بولونوب تورلو كيچيك خانلقلارغا ايريلدى. ايچكى
نفاق مملكتىي دوشمان استىلاسيغا اوچراتدى. بويوك توركستان پارچا-
لدى. غرب قسمى ۱۹نجى عصرنگ ايكنجى يارمىسى باشلاندا روس
استىلاسيغا معروض قاليب، شرقى قسمى ايسه داها اول ختاي تاثيرى
كيريپ قالغان ايدى.

كيچيك-كيچيك دوره چكليك قه ئوداللق اساسيده حكومتلر تو-
ر، اوز آرا تساند وه اتفاق باسالماي تورغان شرقى توركستانى
مستور يعقوب بك بدولت برلهشرو كه موفق بولوب، اون تورت يىل
حكومت سوردى. يعقوب بك اولدورلگه ندهن كين (۱۸۷۷-۱۸۷۸) شرقى
توركستان تكرر چن خاكتىي وه اسارتنگه كيريپ قالدى. مەنە سونك
مەندور كه غربى توركستانغا «روس نومو كستانى» وه شرقى توركستانغا
«چن توركستان» ديگن قوسوما قوشولدى. اون توقوزنجى عصرنگ
سوكغو يارمىسى بو صورتلر تورك دنياىي اوچون بوره كلدرده قارا
تارىخ، آنا يورتىنى يوقايش اعتبارلر كوپ قاينلى بر دور بولوب قالدى...

چن ايله توركلر آراسيدا بولغان دائىمى وه تارىخى كورهشنگ
باشلانيشى كوپ ايسكدر چيننگ بورونغو بايتختى به كىشى باشاغان
توركلدر (*). چن مملكتىي تىام اسلام ايتب تاج وه تختغا ايگه بولغان
توركلر ايدى. نيچه دفعه لار غالب وه مغلوب بولوب ياشان كىلگن بو
توركلر اولكه بله ن كپىنگى قوتسز زمانلاريدا باشلاغان مجادله كه هم
تورت عصر بولوب قالدى. چينلر شرقى توركستان چيگه رده رىنى
تورك مملكتنگ بعضى بر يىرلر رىنى اشغال ايتب باشلاديلار. ۱۸نجى عصر-
نگ سوكلار يىدا خىلى ايلگه ريله گن بو اشغال ۱۸۷۷ ده يعقوب بك بدولت

(*) به كين نك بورونغو اسير خاقانلىق بولوب، بو شهر فويلاي خان طرفندان
بورولمش وه بويىرگه اويغور عالملرى كىتريبلره ك بىليم وه فكر مركزى حالته قويولشدى.

حکومتینگ احساسی ایله تاماملاندی. بئینه ر مأمور حقیقده وه عات بر
بولغانلاریدان بیرلیک خلقدان دائمی و خامت ایچنده ایدیلەر. بر طرفدان
عسکری قوت، جبر، شدت ایشله تب، ایکنچی طرفدان خلقینگ ممنویاتین
یوقایتمهك وه بر نیجه کشینگ فکرأ بر آراغا کیلاماسلغینی تأمین اوچون
نفاق توخومینی ایکیب کیلدیلەر. بو تاریخله رده غربی تور کستاندا خلی
اورناشیب آلمان روسیا اشتهاسی آرتیب شرقی تور کستانی هم قولما
کیریتیش اوچون تدبیر کورمه کده ایدی. یعقوب بیک بدولت حکومنی
سقوط ایتکه نده روسلار شرقی تور کستانگ شمال قسمیدا «چو کوچک»
وه «ایلی» ولایتلهرینی عسکر کیریتهرهك استیلا ایتدیلەر. کپن چین
پله ن قیلغان بر معاهده موجنیجه دیگر منفعتلار مقابلیده بو ولایتلر
قایتادان چینگه قایتاریلدی (۱۸۸۱هـ). فقط بونینگله شرقی تور کستاندا
ایکه بولوش خیالی روسلارنگ بوره کندن چقیب کیشمهدی. بلکه
وقتینجا بر امنیت تلقین ایتکه ن بولدیلار.

شرقی تور کستان شمالده آلتای تاغلاری ایله ایمدیلیک روسیاعا
قاراشلی سیریلان آیریلیب، غربدا ینه شو تاغ وه تیان شان تاغلاری
ایله غربی تور کستانغا یتیشه در. غرب جنوبی قسمیدا آلا، پامیر تاغلاری
اونی غربی تور کستان ایله برله شتره در. جنوب طرفدا هندو کوش
تاغلاری، قارا قوروم تاغلاری چیکهره بولوب، هندستان، تیبه ت وه
آفغانستان دولتلهری باردر. شرقدا غوبی چولی، قانسو ولایتی ایله چین
پله ن چیکهره له نه در. بو حدودلار ایچنده کی ساحه تقریباً فرانسا ایله
آلمانیا قدار بویوک بر قطعه بولوب، اولکه ننگ جنوبنده کی مشهور
«تاقلامکان» چولی خیلی بویوک یرنی اشغال ایته در. بو ایسکی تورک
اولکه سینگ ایسکی تورک اثرلهری، کومولوب قالغان شهرلهری دائماً
اوزبکه جفریات هیثله ری جلب ایتمه کده، تاریخی، علمی، مدنی تیکشور
لهر که صحه بولماقدادر.

بو بویوک اولکه ده نفوس تیغیرلغی، ایسیر که، تاریخی وقعه لار
تیجسیده آزاقلاندر. بوندا ایمدیگه چه خلق ساناغی اوتکه زیلمه کن

نفوسى محقق سىلا كىزىملىرىنى آشۇر دىيىپ اويلايدۇ. بۇ اولكەنىڭ اھالىسى بۇتۇنلەي تۈرك ۋە اسلام بولۇپ، بۇ تۈركلەرنىڭ تارىخى اسىي «اويغۇر» دورا اۇنىڭ اوچۇن شىرقى تۈركىستان تۈركلەرىگە «اويغۇر تۈركلەرى» دىمەك حىقىقى اسمىلە خىتاب ايتىمەك دىمەككىر. حتى تۈرك اوروغلارى آراسىدا مدنى ۋە منظم برشكلىدە خرف تۈزگەن شو اويغۇرلاردۇر. سۈنى دا درخال قىد ايتىمەك لازم كە «اويغۇر» لفظىنى اوروسلار طرفىدان بىرىلگەن ياساما، تا قىما براسم دىيىپ نىفرت ايتۇچىلەر دە باردۇر. حالبو كە بۇ توغرو ايتىمەس. «تۈرك» دىگەن لفظى «جاھل»، ياخۇد «اۈزىك» سو- زىنى «سادە دل» دىگەن معنادا تىفسىر ايتىپ، بۇ سوزلەردەن نىفرتلەنگەنلەر دە آرتىق حىقىقىنى آڭلاپ قالدىلار.

شىرقى تۈركىستانغا اسلامىت ۷۱۴ مىلادى تارىخىدە بايلىغاندۇر. ايسكى دىنلەرىدە قالغان اويغۇرلاردان بەك آز بر قىسمى قانسو ولايتى داخلىدە بولسا ھەم شىرقى تۈركىستان داخلىدە كى غىر مذهب سالكلەرى (چىن، موغول، قالموق، سولون، شىوۋر ۋە روس) بىرلىك سانالماغان تىشىقى غىنصرلاردۇر. بۇلارنىڭ اىچىدە اڭ كۈبى موغوللار بولۇپ، چىنلەر مامۇرلق بىلەن كىلگەن حكومت آداملارىدۇر. بۇلار مىنبت تۈركىستان تۇپراغىدا تۈرك-اسلام كۈبچىلىكىگە غلبە قىلماق اوچۇن باشلانماقچى بولغان مەھاجرت سىياسىتىنىڭ اىلك قافلەلەرىدۇر (*). قالموق، شىوۋر ۋە سولونلار پارچا پارچا مسافىرلەردەن عبارتدۇر. روسلار بولسا روسىيا داغى كىيىنگى انقلابدان سوڭ قاچىپ اۈتكەن آق اوروسلاردان عبارتدۇر. بۇ غىر مذهب مسافىرلەرنىڭ بۇتونىسى مىقدارى عموم نفوس نىسبىتىدە كۈزگە اىلىنمە بەجەك قادار آزدۇر. شىرقى تۈركىستانىڭ مىخلف شىر ۋە قىشلاقلارىداغى ياتلار كۈبىنچە مامۇرلاردۇر. تۈركىستانىڭ شىمال قىسمىداغى ولايتلەردە تۇپلوق خالىدا بر قىشلاق تىشكىل ايتىپ اوتۇرغانلارى ھەم

(* چىن حكومتى تۈركىستانغا خىتاي مەھاجىرلەرى كىلتىرىپ اورناشتىرماقچى ايدى. حتى حاضرغى حكومتىڭ «كومىندان» فرقىسى ۋە اۇنىڭ مۇسسى سوسىالىست سون يات سىندە بۇ فكىردە ايدى.

باردرد. بو غير مذهب اهلالتنگ يوليك تورك—اسلاملار ايله هر خصوصي
علاقه لاري سوغوق وه اوزا قدر. بويوك شهرلرده كويونجه ختايلارايكنجه
بر شهر قليب، بويه كي شهرني اوزله ريگه تخصيص ايتكهنله. بو شهر
له رنگ اطرافي غايت مستحكم قلعه لار بيله ن محاطدر. بو صورتله
ختايلار توركله رده ن آنديشه لريني تايد ايتهدرله ر.

شرقي توركستاندا ياشاغان خلقدان بحث ايتكهنده برده دين اعتباريله
مسلمان فقط تيل، عرف و عادتله ري ايله تماماً چين كورونوشنده بولغان
«دونگن—چين مسلمانلاريني» قيد اتمه ك لازمدر. بولارنگ ياشاغان
اساس مملكتله ري قانسو-سوجو وه باشقا ايچكي چين مملكتيده كي يرلهدر.
شرقي توركستانغا همحدود بولغان قانسو ولايتيده ن چقيب قالغان بو
«دونگن» دينداشلاريمز هم توركستاندا عموم نفوسنگ آنجاق يوزده
۲ يا ۳ يني تشكيل ايتب، بولار هم اكر يتله شمال قسميداغي شهرلرده
اوتورادرلار. مختلف مذهبه بولغان بو دونگن—چين مسلمانلارينگ
مسجد وه هر خصوصلاري تورك—اسلاملاردان يعني اويغورلاردان
بوله كدر. حتى كويونجه چينله رنگ اوتورغان شهريده اولار بيله ن اوتو-
رورلار. تورك مسلمانلاري ايله قاتناشولاري يوقدور.

شرقي توركستانداغي اويغورلار—توركله رنگ ديني اسلام بولوب،
مذهب اعتباريله باري سي دا سني درله ر. كويچيلىكني تشكيل ايتكهن بو
توركله ر مملكتنگ ايگه سي ايكه نلىكله ريني اونوتماسدان، اسارتنگ
ظلمغا، چين مأمورلارينگ حقسز حركتله ريگه چيدي آلماسدان غلياغا
كليب، تيز-تيز قوزغالانلار ياساغان بولسالار هم بويكونگه چه قطعي
برتيجه كه ايريشه آلمانلار. عجيب بر جهتنى قيد اتمه ك لازم وه ضرور
در، كه اودا بوتون بو قوزغالانلارداغي موقيتسزلك سيله ري تيكشيريلير.
كهن، توركله رنگ چينگه قارشى عصيانلاريدا دونگهنلارنگ آرا لاشيب
آليب، عصياتنگ توركله ر ضررغا تيجه له نيشيگه سبب بولغانلىقلارينگ
تاريخاً ثابت بولوشيدر. دونگهنلرده كي بو عجيب حالت روجه ننگ تدقيق
وه تحقيقينى بو موضوع ايله مشغول بولويچيلارغا حواله قىلاميز.

چىندە جەمھورىيەت اعلان ايتلگۈچە تور كىستان احوالى

چىن تاج و تىخىغا ايگە بولغان «مانجۇ» خاندانىنىڭ سوڭ پادىشاھى «شىۋەن توڭ» ايكى يىل حىكرانلق قىلىپ، چىن انقلابى نىجەسىدە ۱۹۱۱ دە سقۇپ ايتدى. اوزون يىللار، عصرلاردان بىرى خانلق، خاقانلق ايله اءادە ايتلىپ كىلگەن چىن اولكەسى بو تارىخىدەن باشلاپ «جەمھورىيەت» شىكىلدە اءادە ايتلمە كچى بولادى.

ايسپەراتورلق چاغىدا، اسارت آستىغا توشكەندەن بىرى يوزى كۆلمە گەن بىرلىك خلق حق وە عدالتىنىڭ نىمە ايگەن بىلمە گەن ظالماق مستەب وە رشوتخور مامورلارنىڭ طرفىدان تارتقان بو جەننى تورموشىنىڭ جەمھورىيەت اءادەسى نىجەسىدە بىر آز اوزگەرە تورغانىن امىد ايتكەن ايدى. بىلىم، معارف، مملكتىنىڭ اعمار وە آبادانلىغى، يول، تجارت، خاقىنىڭ رفا وە سلامتى نظر اءتبارغا آلىنىر دىپ اويلاغان ايدى... ھىھات! ... خلق نافلە اءتظاردا قالىدى. امىد ايتكەن نەرسەلەرى بولمادى.

ايسكى دوردە كى بىنى ايسپەراتورلق چاغىداغى ياشاشنى تصور ايتىش قىين. ايسكى تارىخىلەردە اوقولغان انگىزىسيون مظالمى، روما و حاجى خىلاصە ايسكى زمان وە اورتا زمان احوالى شىرقى تور كىستاندا عىنا تطىق ايتلگەن. تور كىستانغا يوبارىلغان والى عمومى گە تور كىستان اولكەسى ساتىلىپ، اوندان مەين مبلغ آلتغان بولغانىدان، بو والىنىڭ بو تون فكىرى، دردى يول تاپىش بولغان. تور كىستان والى عمومى لەرى كىچىك والىلەر وە شەرلەر گە بىلگىلەنگەن حاكىملەر وە باشقا مامورلار ارقالى خاقىدان يول توپىلاغان، اھالىنى قىتاب، اوروب، حتى اولدورۇب يول توپىلاغانلار. خاقىنىڭ شكايتلەرى وە حقيقى استعانەسى مركز پە كىن گە تىشىمە گەن. خالبو گە بو والى مركز گە ھدىلەر يوبارىپ، اوزىنىڭ تاجىز حىكمدارلىغىنى اوزا تىدىرىپ، ظلم وە قىناولارنى دوام ايتدىر گەن. مىلمانلارنى چىنلەشتىرىش اوچون اورونغانلار. ھەر كىم ختاچا اور گە نىشگە مجبور ايتلگەن. حىكمەلەردە سوراقلار چىنچە بولۇپ، تىلماچلار اوزلەرىدەن يا كە دونگە نلەردەن بولغانىدان تور كى مىلمانلار